

Mađarsku pristigla trgovačkom razmjenom. Potom B. Nagy u poglavlju (473-490) koje se bavi vanjskom trgovinom prikazuje razvoj trgovačke mreže do razdoblja ranoga novoga vijeka. Nakon sredine 13. stoljeća nije se trgovalo više samo luksuznim proizvodima – Mađarska je počela uvoziti manufakturna dobra, a izvoziti agrarna. Tema je posljednjega poglavlja (491-508), kako knjige, tako i cjeline, strani trgovački interes u srednjovjekovnoj Mađarskoj. Krisztina Arany predstavila je kako se mijenjao venecijanski, firentinski i genoveški odnos glede investiranja i sklapanje ugovora s mađarskom političkom elitom. Ovim trima talijanskim gradovima-državama interes su pobuđivala nalazišta srebra i zlata u Mađarskoj. Autorica je jedan dio rada posvetila i utjecaju etničkih skupina Nijemaca i Talijana u Budimu od razdoblja 13. stoljeća za koje se čini da su bile u međusobnoj koordinaciji, odnosno da nisu bile natjecateljski nastrojene.

Unatoč tomu što je ova knjiga nastala suradnjom većega broja autora i što se ponegdje ponavljaju činjenice i zaključci, uglavnom je povezana u jednu koherentnu cjelinu. Većina članaka donosi korisne (interdisciplinarne) modele i koncepte primijenjene u mađarskoj historiografiji, što može biti posebno korisno hrvatskim povjesničarima koji se ne služe mađarskim jezikom. S obzirom na to da je srednjovjekovna Slavonija bila dio Ugarske i pod njezinim velikim utjecajem, ova knjiga predstavlja *a must read* za sve povjesničare i amatere povijesti koji se bave nekim od aspekata bilo gospodarske povijesti, bilo ekohistorije ili pak historijske geografije ove regije u srednjemu vijeku.

Petra Vručina

Christian Mühling, *Die europäische Debatte über den Religionskrieg (1679-1714)*, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2018, 587 stranica

Knjiga njemačkoga povjesničara Christiana Mühlinga o europskoj debati o religijskome/vjerskome ratu kao središnjoj temi europske historigrafije na prijelazu iz 17. u 18. stoljeće zanimljivo je djelo koje analizira rasprave o tome fenomenu koje su se u tome razdoblju razvile u Francuskoj, Engleskoj i u Svetome Rimskom Carstvu Njemačke Nacije. Tada su se pojavile teze o izravnoj povezanosti politike koju je vodio francuski kralj Luj XIV. s religijskim ratom kao karakterističnom oznakom cijele njegove epohe, u kojoj je religiji u većoj ili manjoj mjeri pripisivana odgovornost za izbijanje ratova, što je u suprotnosti s uvriježenom historiografskom slikom toga razdoblja kao perioda tolerancije i prosperiteta u Francuskoj te pojave ranoga prosvjetiteljstva. Knjiga je podijeljena na dvije glavne cjeline. Prva govori o ovoj temi u katoličkoj i protestantskoj historiografiji, a druga razmatra ostalu publicistiku, to jest novine i časopise, na primjer *Gazette de France* i *Mercure de France* u Parizu, zatim *London Gazette* u Engleskoj te razne pamflete koji su bili vrlo popularni i utjecajni među višim društvenim slojevima. Sadržaj tih tiskovina ponekad je javno čitan u obliku kraljevskih proklamacija u crkvenim propovjedima kako bi i donji slojevi stanovništva saznali novosti iako ni autori ni službene vlasti nisu kod njihovoga sastavljanja mislili na najniže slojeve podanika. Na početku knjige, nastale iz istoimene disertacije za koju je nagrađen čak trima nagradama u Francuskoj i Njemačkoj, autor je napomenuo da je pojam religijskoga rata rabljen i u unutarnjopolitičkim i vanjskopolitičkim sukobima u prošlosti i u sadašnjosti (na primjer kod analize uzroka ratova u bivšoj Jugoslaviji i Čečeniji), a kao ciljeve istraživanja istaknuo je analizu utemeljenosti toga zaključka, njegovu moguću uporabu ne samo u međureligijskim raspravama, nego i u prije-

porima unutar pojedinih religijskih zajednica te utvrđivanje konfesionalnih i nacionalnih razlika u historiografskim i dnevnopolitičkim raspravama o ovoj temi. Razdoblje koje je obuhvatio istraživanjem prema njemu je predstavljalo vrhunac rasprostranjenosti ove teme u europskim državama, a religijski rat kao pojam tada se blisko povezivao i s različitim političkim događajima koji su bili u središtu pozornosti javnosti. U Francuskoj je raspravu potaknulo publicističko sučeljavanje katoličkoga i hugenotskoga svećenstva uoči povlačenja Nantskoga edikta, a u Svetome Rimskom Carstvu Njemačke Nacije francuski katolički i protestantski pamfletisti aktivno su se uključili u raspravu o religijskome ratu pa su protestanti katoličke uspjehe, na primjer konverziju saskoga izbornog kneza Friedricha Augusta na katoličku vjeru i neke konverzije na katoličanstvo, potpisivanje mira u Rijswijku i ugarski ustanak, tumačili kao nagovještaj novoga predstojećeg rata. Kod katolika su strah izazivali vojna moć protestantskih kneževa zbog njihove povezanosti s Engleskom i Nizozemskom, zatim stvaranje Hanovera kao devete izborne kneževine u Carstvu te pretvaranje Pruske u kraljevstvo 1701. godine. S druge su strane engleski protestanti – zbog povezanosti Jamesa Stuarta, pretendenta na englesko prijestolje, s francuskim dvorom – strahovali da bi moglo doći do francusko-jakobinske invazije te da bi dolazak katolika na englesko prijestolje mogao izazvati religijski sukob i uništenje engleskoga protestantizma. Naglasivši da su debate o religijskome ratu utjecale i na doživljavanje Devetogodišnjega rata (1688. – 1697.) i Rata za španjolsku baštinu (1701. – 1714.) kao religijskih ratova autor je istaknuo da je ova tema stekla transkulturalni karakter zahvaljujući višejezičnosti rasprostranjenoj u Europi i činjenici da jezične zajednice nisu bile izolirane nego prekogranične. To je poticalo i prevođenje s drugih jezika i pojavu raznolikih tiskovina iako je francuski jezik dominirao od kraja 17. stoljeća kao jezik sporazumijevanja pa su na primjer engleski tekstovi na kontinentu postali u prvome redu

poznati preko njihovih francuskih prijevoda. Usporedivši religijsku debatu katoličke i protestantske strane Mühling je primijetio da su i katolička publicistika i historiografija razlikovale pravedan od nepravednoga rata, pri čemu je za katolike nepravedan bio onaj kojim se branila neka hereza ili krivovjere. Religijski rat imao je i vanjskopolitičku i unutarnjopolitičku važnost u očima katoličkih teoretičara jer je postojanje vjernika druge vjere u državi narušavalo unutarnju stabilnost i jedinstvo naroda i vladara, a kako se ratovalo za univerzalnu vrijednost religije, katoličke rasprave o njemu prekoračivale su nacionalne granice i postao je predmet širih rasprava. Naime, unutar katoličkoga svijeta postojao je konsenzus o potrebi obrambenoga rata protiv protestanata, ali se vodila rasprava u kojemu točno trenutku on poprima karakteristike religijskoga rata, pa i o tome može li se uopće govoriti o takvoj vrsti rata. Osobito su žestoke rasprave bile između zagovornika Francuske i Habsburgovaca, pri čemu je francuska publicistika naglašavala postojanje religijski motiviranoga protestantskog rata za iskorijenjivanje katoličanstva, ali je bila u stanju i zaniijekati postojanje takvoga rata ako je bilo potrebno pronaći saveznike među protestantskim državama. Obje su strane nastojale uvjeriti druge katoličke zemlje u ispravnost svojih odluka i nastojale za sebe pridobiti podršku papinstva, što je posebno došlo do izražaja u Ratu za španjolsku baštinu iako su s protestantske strane stizale teške optužbe protiv papinstva i isusovaca. Unutar diskusije o ovoj vrsti rata posebno mjesto pripadalo je hugenotskim izbjeglicama, koje su svojim publikacijama znatno utjecale na shvaćanje religijskoga rata, pri čemu je glavni naglasak bio na obnovi odredbi Nantskoga edikta. Međutim, autor je napomenuo da se kod protestanata moglo primijetiti očekivanje da će neki vladari pokrenuti određene akcije, na primjer represalije protiv katoličke manjine u protestantskim područjima ili dogovor o tolerantnome postupanju prema protestantskim manjinama pod katoličkom vlašću. No, takvi zahtjevi iznjedrili su i

pitanje političkoga prvenstva u protestantskome svijetu pa je vladar koji se založio za pomoć ugroženim istovjernicima, na primjer pruski kralj Friedrich, stjecao ogroman prestiž i mogao se po ugledu i slavi natjecati s na primjer engleskom kraljevskom kućom. Zanimljivo je da je protestantski tisak za opravdavanje protestantskoga otpora katoličkim državama kao temeljnu navodio razliku između dobrih i loših katolika, pri čemu su Rim i isusovci ističani kao nositelji katoličke urote koja je težila uništenju protestantizma preko sveopćega rata, a katoličkim laicima naglašavano je da bi religijski rat mogao ugroziti i temelje njihove vlasti. Mühling je istaknuo da je ovaj tradicionalni protestantski antiklerikalizam – zbog progona hugenota i prekida odnosa Francuske s njezinim protestantskim saveznicima – zadobio sekularizacijski karakter, ukorijenjen u već postojećemu antiklerikalizmu karakterističnome po optužbama da katolički kler koristi argumente religijskoga rata za postizanje svjetovnih interesa. Ta optužba vrlo je lako prenesena na konfesionalnu promidžbu svjetovnih vladara pa je umjesto svećenstva Luj XIV. počeo biti prozivan kao glavni krivac za religijske ratove i on je, a ne isusovci, u protestantskoj publicistici ističan kao glavni agent Rima, dok je Francuska u očima protestantskih publicista od zaštitnice protestantizma postala instrument Katoličke crkve koji je propagiranjem religijskoga rata za obranu katoličke vjere prikrivao stvarne, svjetovne motive. Mühling je naglasio da su se rasprave o religijskome ratu ticale samih duhovnih temelja predmodernoga doba, u kojemu je religiji pripadalo središnje mjesto i nije bilo ni zamislivo izricati indiferentno ili neutralno stajalište u raspravama o ovoj temi. Međutim, napomenuo je da promicanje ili osuđivanje religijskoga rata u doba Luja XIV. nije bilo nikakav znak nastupajuće sekularizacije nego sastavni dio dubljega konfesionalnog pogleda na svijet, koji se pojavio nakon prve etape konfesionalizacije u 16. i prvoj polovici 17. stoljeća. Upozorio je na neodrživost teze kako je religija jako izgubila na značenju kao

bitan čimbenik u međunarodnim odnosima nakon završetka Tridesetogodišnjega rata 1648. godine jer su se u razdoblju o kojemu ova knjiga govori pojavile brojne publikacije posvećene religijskome ratu koje su potvrdile oscilacije važnosti religije u međunarodnim političkim odnosima. Štoviše, analiza dnevne publicistike tijekom Lujeve vladavine pokazala je da se značenje religije kao čimbenika u međunarodnim odnosima ne može svesti na neko ograničeno razdoblje, a rasprave o značenju religijskoga rata u biti je poticalo, razvijalo i njegovalo katoličko i protestantsko svećenstvo, ali su protestantski pastori negirali postojanje takvoga rata sa svoje strane, a katoličko svećenstvo baš je protestantima pripisivalo vodeću ulogu u njihovome izbijanju. Mühling je napomenuo kako su stavovi ondašnjih crkvenih historiografija zapravo pokazali da je potrebno revidirati tezu da su rasprave o ovoj temi poticali samo svjetovni političari i publicisti, ali ne i pripadnici duhovnoga staleža jer su rasprave i u dnevnim tiskovinama i u historiografiji vodili teolozi u službi svjetovnih vlasti, a koje su religiju shvaćale kao temelj svoje vlasti. Historiografija je prenosila i čuvala ratna sjećanja, opravdavala postupke koje su pojedini vladari poduzimali za zaštitu vjere i jačala vojni potencijal – i to na katoličkoj strani promidžbom vjerskoga rata u svrhu iskorijenjivanja hereze, a na protestantskoj zagovaranjem vojnih intervencija za zaštitu stranih podanika iste vjeroispovijesti. Sastavni dio rasprave o religijskome ratu bilo je i međusobno predbacivanje sukobljenih strana da pod izgovorom pokretanja vjerskoga rata zapravo potiču nemire i pobune u protivničkoj državi pa je na katoličkoj strani ističano da pobuna protiv monarhijske vlasti predstavlja i pobunu protiv božanskoga poretka koji je na zemlji predstavljala Katolička crkva, a protestanti su zagovarali uvođenje protukatoličkih zakona i primjenu konfesionalnih represalija kako bi spriječili rat. Svaka je strana u onoj drugoj vidjela opasnost za opstojnost vlastite religijske zajednice, koja je preko religijski motivirane pobune nastojali srušiti po-

stojeći poredak, a i jedni i drugi predbacivali su si da kao buntovnici i nevjernici, koji ispovijedaju krivu vjeru, rat koji su pokretali ne mogu smatrati religijskim ratom. Autor je napomenuo da se na temelju istražene literature može govoriti o ofenzivnoj, defenzivnoj i pasivnoj predodžbi o takvoj vrsti rata, a jasno zagovaraje ofenzivnoga religijskog rata postojalo je samo na katoličkoj strani, posebno u Francuskoj. Iz katoličkoga gledišta u Francuskoj i izvan nje radilo se o zazivanju obrambenoga rata, koji je bio potreban za obranu prave vjere, ali obje su strane pojavu ofenzivnoga rata pripisivale svojim protivnicima i rat opravdavale pravom na samoobranu. Međutim, protestanti su odbijali pokretanje konfesionalnoga građanskog rata u državama u kojima su se nalazili kao manjina, a jedna manjina među njima čak je i zagovarala pasivno trpljenje nedaća koje bi nastale ratom koji bi potaknuli katolički vladari i držala ga Božjom kaznom, čime su željeli dokazati vjernost katoličkome monarhu u čijoj su državi živjeli, a većina protestantskih autora isticala je obavezu protestantskih podanika da brane prava i interese svojih katoličkih vladara protiv planova i intriga loših savjetnika i vanjskih sila. Naglasivši da je osnovna razlika između religijskoga i građanskoga rata u tome što je prvi karakteriziralo stvarno ili pretpostavljeno sudjelovanje stranih sila u sukobu, a Mühling je napomenuo da se rasprava o religijskome ratu prvo razvila kao nutarnja francuska debata između protestantskoga i katoličkoga klera o povijesnome legitimitetu Nantskoga edikta, a europeizirana je bjegom francuskih hugenota u druge europske države. Međutim, cjelokupnu publicistiku koja se odnosila na ovu temu karakterizira jako međusobno prožimanje rasprava s njemačkoga, francuskoga i engleskoga govornog područja pri čemu je francuski jezik bio dominantan. Što se pak tiče stajališta pojedinih država o ovome pitanju, autor je zaključio da se argument o religijskome ratu i među protestantima i među katolicima pojavljivao i kao integrirajući i kao konfliktni čimbenik jer su vanjske opasnosti

u društvu djelovale kohezivno, ali su razmirice izbijale oko toga tko će biti vodeća sila i u protestantskome i katoličkome svijetu. U katoličkome taboru stalne su bile trzavice između francuskoga i bečkoga dvora glede mjesta prvoga monarha katoličkoga kršćanstva, a u protestantskome su se oko prvenstva sporile Brandenburško-pruska unija i izborna Saska sve dok konverzijom Augusta Jakoga Saska nije oslabila. Iako je na europskoj razini postojalo i rivalstvo između protestantskih država, one su pred prijetnjom katoličke Francuske uspješno prebrodile svoje razlike, jasnije odredile zajedničke stavove i granice nego katolici, kod kojih je suparništvo dinastija Habsburg i Bourbon postajalo sve veće i onemogućavalo stvaranje jedinstvene fronte protiv protestantizma. Autor je istaknuo da je katoličanstvo veliku važnost pridavalo tradiciji borbe protiv islama, a sjećanje na religijski rat vezivalo se uz srednjovjekovne križarske ratove, dok je protestantska historiografija kao primjere isticala konfesionalne sukobe 16. i prve polovice 17. stoljeća. Taj se stav zbog dominacije protestantske historiografije proširio i u katoličkim krugovima radi potrebe pobijanja nekih teza neprihvatljivih Rimu. Francuska promidžba toga vremena masovno se koristila pričom o religijskome ratu kada je trebalo opravdati vanjsku politiku Luja XIV., a protestantski pisci nastojali su katoličke suparnike uvjeriti u nepostojanje religijskoga rata, dok je predbacivanje zbog pokretanja takve vrste rata za obje strane bilo usko povezano s optužbama za instrumentalizaciju religije u političke svrhe i ostvarivanje svjetovnih ciljeva. Protestantski autori počeli su sumnjati u priču o vjerskome temelju rata pa su kroz historiografiju i tiskovine optuživali katoličke predstavnike da rat koriste za povećavanje moći i utjecaja i ta je optužba prenesena na politiku Luja XIV., posebno zbog njegovih težnji za univerzalnom monarhijom i njegovih veza s turskim sultanom. Kako su i katolički protivnici Francuske prihvatili protestantsku argumentaciju, protestantska debata o toleranciji i međukonfesionalni obrazac povezivanja bečkoga Dvora s

protestantskim zemljama početkom 18. stoljeća pridonijeli su nadkonfesionalnome tabuiziranju religijski uvjetovanoga načina razgovora, koji je postao izgovorom za postizanje svjetovnih ciljeva. Kao posljedicu ovih rasprava autor je istaknuo pojavu vrlo popularne slike religijskoga rata u kojemu se religija koristila kao izgovor za opravdavanje političkih nakana, što je rezultiralo i pripisivanjem karaktera religijskoga rata raznovrsnim vjerskim sukobima tijekom 16. i 17. stoljeća. Ta povijesna slika kao oznaka jedne epohe postala je u 19. stoljeću temelj za diskusiju o povijesti konfesionalnih sukobljavanja i korištena je tijekom sukoba Katoličke crkve sa sekularnim vlastima širom Europe 19. stoljeća, a postala je i zajednički temelj prusko-protestantske, britanske vjerske, francuske republikanske pa i marksističke historiografije. Međutim, Mühling je upozorio da bi kod uporabe pojma religijskoga rata trebalo uzeti u obzir povijest njegovoga nastanka i različite implikacije toga pojma kako bi se dobila njegova jasnija definicija, ali i izbjeglo nekritično prebacivanje današnje povijesne slike preko historiografije na prošlost. Zaključio je da ne bi trebalo zanemarivati usku povezanost današnje aktualne dnevno-političke rasprave o religijskome ratu s povijesnom genezom slike o njemu koja je nastala u prijašnjim epohama jer su i jedna i druga međusobno ovisne te da bi rasprave o religijskome ratu i njihov utjecaj na formiranje slike o njemu tijekom dugoga trajanja trebalo iznova analizirati i pozornost posvetiti i 18. i 19. stoljeću, o kojima nije bilo detaljnih istraživanja. Završavajući osvrt na ovo djelo možemo zaključiti da se radi o vrlo kvalitetnome djelu koje donosi nove i nepoznate činjenice o katoličko-protestantskim odnosima u spomenutome razdoblju i za kojim će svi zainteresirani za novovjekovnu religijsku povijest morati obavezno posegnuti.

Zlatko Kudelić

Ana Biočić, *Svećenici u politici. Djelovanje katoličkih svećenika u Hrvatskom Saboru 1868.-1871.*, Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 2018, 452 stranice

Knjiga *Svećenici u politici* Ane Biočić, prva je knjiga ove autorice, a objavljena je u biblioteci *Analecta croatica christiana* u izdanju Kršćanske sadašnjosti iz Zagreba. Knjiga je tematski usmjerena na hrvatsku crkvenu povijest 19. stoljeća, posebice na ulogu i djelovanje katoličkih svećenika na području Banske Hrvatske i Slavonije u drugoj polovici 19. stoljeća. U pisanju ove knjige, koja je njezina proširena i doradna doktorska disertacija, autorica je koristila broje arhivske izvore, objavljene arhivske zbirke, periodiku i internetske izvore. Osim navedenoga, obilno je korištena međunarodna i domaća literatura – čak 216 bibliografskih jedinica. Iz navedenih razloga, ovom se knjigom dosada nepoznati izvori predstavljaju čitateljskoj publici i po prvi puta znanstvenom metodološkim obraduje do sada neistražena tema, a to je sudjelovanje katoličkih svećenika u radu Hrvatskoga sabora, njihovi pogledi i stavovi o važnim državnopravnim, političkim, društvenim i svakodnevnim pitanjima i sudjelovanju u političkome životu Trojedne Kraljevine u drugoj polovici 19. stoljeća.

Ana Biočić je doktorica povijesnih znanosti i zaposlena je na Katoličkome bogoslovnom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu na Katedri za crkvenu povijest. Objavila je brojne znanstvene i publicističke radove o hrvatskoj crkvenoj povijesti 19. stoljeća, a od 2017. je godine i izvršna urednica znanstvenoga časopisa *Croatica christiana periodica*. Polje njezina posebnoga znanstvenoga interesa jest crkvena povijest druge polovice 19. stoljeća.

Knjiga se sastoji od *Uvoda* (11-18), sedam tematski oblikovanih poglavlja (19-400) i *Zaključnih razmatranja* (401-412). Na kraju su navedeni *Izvori i Literatura* (413-432), *Sažetak na engleskome jeziku* (433-434), *Kazalo mjesta* (435-442) i *Kazalo imena* (443-452).